

ÉRTÉK, ÉRTÉKREND, MŰVELŐDÉS

1./ Ha arra a kérdésre akarunk választ adni, hogy mit tehet a művelődés az értéktudat kialakítása érdekében, akkor mindenekelőtt az érték problémáját kell megvizsgálnunk. Nem célunk általános filozófiaifejtegetésekbe bocsátkoznunk, a hozzánk legközelebb álló marxi értékelmélethez folyamodunk, annál is inkább, mert a szónak a köznap használatára félrevezető.

Marx értékmeghatározása elválaszthatatlan a gazdasági-társadalmi fejlődésről kialakított nézeteitől. Az érték, mint Marx mondja nem abszolút, benne a "dolgok nem önállóak, hanem mint a társadalmi termelés pusztakifejezései vannak meghatározva" /MEM 26/3. 117/. A legfőbb értéket teremtő tevékenység a munka, s mindaz, amit az emberi munka felhalmoz gazdagság, s ez a gazdagság a fejlődés alacsonyabb szintjein jobban szolgálja az egyént mint a kapitalizmusban, ahol "a dologi gazdagságnak a fejlődése az emberi egyénnel ellentétben és annak rovására történt". /Magyar Filozófiai Szemle 6. sz. 995. old./

A gazdagság Marx szerint nem pusztán anyagi javakat jelent "Miegyéb a gazdagság - teszi fel a kérdést - mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemassége? mint a természeti erők - mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői - feletti emberi uralom teljes kifejlődése? Mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása, aminek nincs más előfeltétele mint a megelőző

történelmi fejlődés - amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak előre adott mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottsággal termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van." /MEM 42/II. 175/

Az igazi gazdagságnak tehát, és ezzel együtt minden értéknek az embert kell szolgálnia, aki hatalma alá hajtja a természetet, hajlamait kifejleszti, totalitását termeli, azaz az emberi nem színvonalára emelkedik. Mindez tehát, ami az ember szabadságát, teljességét, képességeinek kibontakoztatását jelenti, a gazdagság része, érték. Mindezt azért kellett előre bocsátani, mert az utóbbi időkben, úgy érzem, hajlamoság van arra, hogy az érték problémáját elszakítsuk a munkától, különösen a termeléstől vagy általában a gazdasági tevékenységtől, s csak az erkölcshez kapcsolja. De jelentkezik az egyoldalú gazdasági szemlélet is az értékkel kapcsolatban, amely a materiális értékekhez képest minden mást figyelmen kívül hagy, alábecsül.

Maga Marx az értéket szoros összefüggésbe hozza a szükségletekkel. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalaiban felhívja a figyelmet arra, hogy a "szükségleteket éppúgy termelik mint a termékeket és különböző munkaügyességeket". /MEM 46/II. 11./ A termelés fejlődésével újabb szükségletek jönnek létre és pedig nemcsak egyéniek, hanem társadalmiak is.

Marx nemcsak az elemi életszükségletek kielégítését látja szükségesnek, hanem a magasabbrendűeket is, amelyek az emberi lény kiteljesítését teszik lehetővé. Minél magasabbrendűek a szükségletek "annál magasabban fejlett a valóságos gazdagság". Ilyen módon tehát a szükségleteket sem lehet elválasztani a termeléstől, a társadalmi fejlődéstől, de az emberi szükségletek szüntelenül növekszenek és visszahatnak azokra.

Ha az értékek a tárgyaknak és a jelenségeknek meghatározott tulajdonságai, amelyek az emberhez és a társadalomhoz való viszonylatban jelentkeznek, akkor nyilvánvaló, hogy kapcsolódnak az egyes osztályok, rétegek, csoportok érdekeihez is. És itt ismét el kell mondani, hogy az érdekek jelentkeznek nemcsak az anyagi értékekben, hanem a szellemiekben is. Elismerve az anyagi szükségletek és érdekek elsődlegességét, úgy véljük, hogy nem szabad háttérbe szorítanunk Marx antropológikus felfogását.

Az emberek, az egyes csoportok, rétegek vagy éppen osztályok különböző nézeteket alakítanak ki szükségleteikről, érdekeikről s következtetésként a számukra szükséges értékekről. Így alakulnak ki értékorientációk és értékrendszerek, amelyek szoros összefüggésben vannak a társadalomban uralkodó eszmékkel és eszmerendszerekkel. Az értékek és az értékrendszerek a társadalmi lét önszabályozását végzik el, tehát nemcsak szemléletben, hanem normák, szabályok, törvények formájában is jelentkeznek, amelyek meghatározzák az egyének és a különböző közösségek magatartását és cselekvését.

Külön problémát jelent, hogy az értékrendszerek kialakításában milyen szerepet játszanak az emberiség egész fejlődése során kitermelt képzetek az értékekről, és hogyan alakulnak ki az új értékfelfogások a társadalmi viszonyok megváltozása után.

A mai értékrendszerek egyaránt magukon viselik a vallás-erkölcs és a laikus humanizmus hatását. A jóról, a rosszról, a szülői és gyermeki szeretetről meg ezek ellenkezőjéről, a szépről, a csúnyáról évezredek során képzetek alakultak ki, amelyek társadalmi formációk változásai után is megmaradnak, és ezeket a szocialista társadalom is magáénak tudja. Ugyanakkor a régi társadalmak kialakítottak olyan értékeket és értékfelfogásokat is, amelyek szembe kerülnek az új társadalom célkitűzéseivel. Elég itt csak a magántulajdonhoz fűződő ér-

tékfelfogásról szólni, hogy lássuk, milyen széles körű az összeütközés lehetősége.

A haladás, sőt a munkásmozgalom értékei sem egyformán illeszkednek be az új társadalmi fejlődésbe. A közösséghez való új viszony például része a szocialista értékrendnek, de nem feltétlenül az a munkásmozgalom aszkézise, amely a legélesebb osztályharc idejére volt jellemző. Ugyanakkor az új társadalom bizonyos régi értékeket kiemel, új hierarchiába állít, más megvilágításba helyez. Elég itt a szerelem különböző felfogásaira utalni. Végül az új társadalom új értékeket is kitermel, mint amilyen nálunk az egyenlőség, a létbiztonság, a munkához való jog, a művelődéshez való jog.

2./ Azok a tudatvizsgálatok, amelyeket az elmúlt években különböző kutatóhelyeken végeztek, azt bizonyítják, hogy régi és új értékek egymás mellett élnek a mi társadalmunkban és különböző tartós értéktörékvésekben, tehát az ún. értékorientációban sokféle ötvözetben jelentkeznek. A politikai tudat vizsgálatakor például feltették a kérdést, hogy ki, mit tart a leglényegesebbnek a szocialista társadalmi viszonyok továbbfejlődése szempontjából. 66 %-ban az életszínvonal emelkedését, 46,8 %-ban a Szovjetunióval való kapcsolatok erősítését, 37,2 %-ban a szocialista erkölcsi normák kialakulását, 36,1 %-ban az egyenletes gazdasági fejlődést, 32,9 %-ban a társadalmi érdek előtérbe kerülését és 29,7 %-ban a műveltségi szint emelkedését jelölték meg mint leglényegesebbet.

Egy másik kérdéscsoportra, amely az életcéllal foglalkozott a vizsgálat eredménye a következő volt: 61,5 %-a a megkérdezetteknek az anyagi biztonságot jelölte meg a legfőbb életcélnak, 54,1 %-a a tisztességben végig dolgozott életet, 30,2 %-a az elveinkért való harcot, 29,3 % az alkotás örömét és 27,7 %-a a munkát. Természetesen csak a legnagyobb százalékszámot ismertettem, de ezek is utalnak arra, hogy az értékorientációkban jelentős helyet foglalnak el az anyagi léttel összefüggő elvárások. Ennek ellenére egyoldalúság volna azt

állítani, hogy az emberek számára csak ezeknek van jelentőségük és akár az elvekért való harc, akár az erkölcs vagy a munka ne érdekelnék őket. Persze más és más csoportok különböző értékorientációkat képviselnek.

Végeztek olyan vizsgálatokat is, amelyek különböző típusok kialakulását figyelték meg 1968 és 1977 között. Négy típus kialakítására került sor a válaszok alapján, amelyeket az értékekkel kapcsolatban feltettek.

Az A-típus a békés, nyugodt családi életet választja, kevés kockázattal, nagy passzivitással, többségük az irodai dolgozók és a szakképzetlen munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók közül kerül ki. Arányuk csökken, de még 1977-ben is a megkérdezettek több mint 22 %-át tették ki.

A B-típus ugyancsak családcentrikus, de céljait szakmai és politikai aktivitáson keresztül reméli elérni és sokra értékeli az érdekes munkát, a barátságot, az emberek tiszteletét. Százalékuk 28-30 %-ra tehető, főleg munkások és értelmiségiek.

A C-típus érdeklődésének középpontjában a szakma áll, ezzel együtt munka, a szabadság, a hasznosság, a siker. Főleg műszaki értelmiségiek és szakmunkások tartoznak ide, a megkérdezettek 17-20 %-a.

A D-típus, úgynevezett közösség-szervező típus, amely rendkívül aktív, nagy súlyt helyez az alkotói eredményekre, a hasznosságra, a szabadságra, a gondolkodásra. Számuk emelkedett és 1977-ben 19,9 %-ot tett ki, főleg főiskolások, szakmunkások és értelmiségiek képviselik ezt az értékorientációt.

A különböző interjú módszerekkel folytatott vizsgálatok megerősítették, hogy az egyes típusoknál három tényező játsza

a differenciálásban a fő szerepet, a családhoz, a munkához és a közösséghez való viszony. Mint láttuk egyeseknél a család, az otthon és a biztonság, másoknál a család, a munka és a biztonság, ismét másoknál a szakma és a hivatás és végül a közösség és a munka dominál. Tehát bizonyos értékek kizárása történik meg; mások összekapcsolása, de más és más hierarchiában s mindig valamilyen egyoldalúsággal.

Ilyen körülmények között azt mondhatjuk, hogy a társadalomban jelen vannak nagyon is régi értékorientációk, de jelen vannak olyanok is, amelyek az új irányultságot mutatják, ha meglehetősen egyoldalúsággal is, hiszen tudjuk, a közösség előtérbe állítása nem feltétlenül kell hogy jelentse a szocialista értékrendszerben a család elhanyagolását.

Ezzel elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy mit nevezhetünk szocialista értékrendszernek. Sokan ezt az értékrendszert kizárólag deduktív módon akarják megállapítani, tehát azt követelik, hogy valamilyen tizparancsolathoz hasonló követelménysort állítsunk fel, és ahhoz való alkalmazkodást követeljük meg. Nyilvánvaló, hogy a szocialista értékrendnek is vannak úgynevezett stabil elemei, amelyek a szocialista humanizmus egészéből következnek s amelyek néha régi értékek. De hogy a szocialista humanizmus értékrendje ma és itt mit jelent és a különböző rétegeknél hogyan jelentkezik a valóságban, erre a kutatás nem tud ma még választ adni.

A marxista axiológia a kezdeteknél tart s nincs egyetértés olyan fogalmak használatában sem, mint amilyen maga az érték vagy a szükséglet, vagy a cél, s rendkívül eltérő a módszer is ahogyan az értékorientációkat fel akarják mérni. Losonczy Ágnes például öt értékszférát állapít meg a Békés megyei kutatásoknál. Ezek: az anyagiak, az emberi kapcsolatok, a szabadidő a munka, a kultúra. Ezzel szemben Hankiss Elemér kilencet, amelyek csak részben egyeznek az előbbivel: az anyagiak, a gyermekkor, a család, az ember önmaga, a többi ember, a világ, a munka, a szabadidő, az életpálya. Ennek, és természetesen

az interpretáció különbözőségének az eredménye azután, hogy Losonczinál a szakmunkások domináns értékekkel rendelkeznek, mint amilyen az igazság, a jólét és a puritánság, Hankissnál viszont ellentmondások vannak a szakmunkások értékorientációjában a munka, a jövedelem és más értékek között. Alig lehet kétségbe vonni a marxista axiológia kidolgozásának szükségességét, de addig is azt mondhatjuk, hogy a vizsgálatok meggyőzőnek az értékorientációk különbözőségéről és gyakori ellentmondásosságáról. Mindez nemcsak a gazdasági-társadalmi fejlődés és a társadalomban magában jelentkező konfliktusok közvetlen eredménye, hanem szemléleti okokkal is összefügg.

3./ Gyakori vitatéma, hogy vajon lehet-e értékrendszereket "tanítani". Minden vizsgálat azt bizonyította be, hogy az értékrend nagyon korán kialakul, már a serdülő és az ifjú korban, ami arra figyelmeztet, hogy az érték-elsajátítás és a szocializáció kérdései éppen ebben az időszakban függnek a legszorosabban össze, s hogy egyáltalán nem mesterkélte az értékrendszer "tanulásának" kérdését felvetni. Tegyük hozzá, hogy a szocializáció időszaka meghosszabbodott az oktatási idő meghosszabbodásával. Kérdés, hogy ebben az esetben ki tanít? A család, az iskola, az informális közösség, a tömegkommunikáció, a kulturális intézmények, a társadalom?

Ebben a korban az ember könnyen manipulálható, enged a különböző divatoknak, amelyek gyakran az anarchizmus vagy a cinizmus felé viszik. A kutatások azt bizonyították be, hogy ilyen körülmények között megnő a család szerepe, amelyet fel kell készíteni arra, hogy alkalmas legyen a tudatos érték-elsajátításban való részvételre. Nem kisebb jelentősége van azonban az iskolának sem, amely nem pusztán az ismeretek átadásának színhelye, hanem az első olyan közösség lehet, ahol a gyermek és az ifjú kapcsolatokat teremthet és magatartásformákat alakíthat ki. Ide kell kapcsolnunk a különböző informális közösségek szerepét is, amelyeknek kialakításában az ifjúsági mozgalomnak különösen nagy jelentősége van. Azért emelem ki a közösségben való élest, mert az értékek kiválasztásában nem kicsi a jelentősége a közvetlen tapasztalatnak.

Vita van arról, hogy a szocialista tudatban milyen az összefüggés a kognitív és az értékelő mozzanatok között. Az eddigi kutatások alapján is meg lehet állapítani, hogy ezek áthatják-e egymást vagy a kognitív tudat és az értékelő tudat nem választhatók-e el egymástól, és hogy a kettő nem állítható-e szembe egymással. A szocialista tudat tehát nem egyszerűen értékelő tudat, hanem kognitív is, hiszen magukat a tudattartalmakat is egy bizonyos rendszerbe szervezik. S itt érkezünk el a művelődés másik aspektusához, a kultúra-átadás és ezen keresztül az értékek tudatosításának kérdéséhez.

Minden eddigi adat azt bizonyította, hogy az értékek kiválasztásában jelentős szerepet játszik a műveltségi színvonal. Ha azt vizsgáljuk meg, hogy milyen az összetétele a fogyasztásnak a különböző iskolai végzettségű rétegeknél, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az igényesebb struktúra a magasabb iskolai végzettségűeknél jelentkezik. Ugyanez állapítható meg a szabadidő mérlegek eredményei alapján is.

Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy az intézményi rendszerek szempontjából elsősorban az oktatási és a közművelődési rendszerek azok, amelyek hozzá tudnak járulni az értékrendek tudatosításához és elsajátításához. A kérdés most már természetesen csak az, hogy milyen tartalmakkal, eszközökkel és módszerekkel teszik azt. Magam elsősorban a tartalmakról szeretnék beszélni.

Egész oktatási és közművelődési tevékenységünk egyik fő problémája az érték szempontjából az, hogy ellentét van a közvetített értékek, értékrendek és a valóságban jelentkező érték-orientációk között. Egyszerűbben kifejezve, azt szokták mondani, hogy mást tanítanak az iskolában, és mást látnak a gyermekek az életben. Fel kell azonban tennünk a kérdést: volt-e valaha iskola, amely úgy tanított és nevelt, hogy ezt az ellentétet elkerülhette volna?

Véleményem szerint ma is ellentét van a "kell" és a "van" között, s a nevelési intézményeknek nem az a kötelessége, hogy a "kell"-t ne tanítsa, hanem az, hogy ezt téve, figyelmeztessen a különbségekre és a különbségek okaira. Az iskola nem képezheti le az úgynevezett felnőtt társadalmat, s nem akkor lesz realista, ha beviszi e társadalom értékrendjének minden ellentmondását az iskolába. Feladatát akkor teljesíti, ha felszínre hozza és tudatosítja mindazokat az értékeket, amelyeket az emberiség történelme során kitermelt, s azokat az új vonásokat, amelyek a szocialista humanizmusra jellemzők. Közben szüntelenül vitatkozik mindazzal, ami rossz, ami elavult, ami akadályozza az ember kiteljesedését.

Azt szokták mondani, hogy ma az iskola "idealizmusra" nevel és az onnan kikerülő fiatalok hamar összetűzésbe kerülnek a mindennapok realitásával és csalódnak. Ez valóban így van, ha az iskola elhallgatja a társadalomban jelenlévő ellentmondásokat, negatív jelenségeket, bűnöket. Az igazi értékek elsajátítása nagy emberi ügy, amiről a humanizmus soha le nem mondhat. A baj nem itt kezdődik, hanem ott, ha azt állítjuk, hogy a társadalom maradéktalanul megvalósíthatja ezt az értékrendet.

Jól tudom, hogy nem könnyű az értékeket felmutató, ugyanakkor kritikus szellemre nevelő iskolát kialakítani, de ez az egyetlen szocializmushoz méltó iskola és az egyetlen olyan, amely valóságosan nevel. Amit az iskoláról elmondtam érvényes - persze a sajátosságok figyelembevételével - az egész művelődésügyre.

Az értékelsajátítás szempontjából oktatásban és közművelődésben egyaránt nagy szerepük van az olyan tudományoknak és művészeteknek, amelyek magával az emberrel állnak szoros kapcsolatban és értelmileg, érzelmileg egyaránt hatnak. Nem véletlen az, hogy a régi nevelés olyan nagy jelentőséget tulajdonított a történelemnek. Némelyek azt hiszik, hogy a történelem kizárólag bizonyos adatok vagy nagy fejlődési tendenci-

ák ismeretére szorítkozik, holott az emberi magatartásra és ezzel együtt az értékrendekre sok érzékletes példát ad.

Az sem véletlen, hogy a régi humanista nevelésben olyan nagy helyet foglalt el az irodalom. Az irodalomban nemcsak a nyelv vagy a szerkezeti forma, hanem az ember sorsa is foglalkoztatja az olvasót, ez pedig értékválasztásra ad példát. Ma már az új technikai eszközök birtokában, különösen a film és a televízió elterjedésével, az irodalomnak ezt az előnyét úgy lehet felhasználni, hogy a közönség legszélesebb rétegeihez lehet szólni.

Tehát az úgynevezett humántudományok és a művészetek az értékelsajátításban eminens helyet foglalnak el, s éppen ezért helytelen minden olyan kísérlet, amely a korszerűség jegyében háttérbe akarja szorítani azokat. Emellett nyilvánvalóan szükség van közgazdasági, jogi, szociológiai és egyéb ismeretekre ahhoz, hogy az ember eligazodjék az értékek világában. Ebben az esetben sem lehet pusztán a kognitív tudat oldaláról megítélni a kérdést, az így szerzett ismeretekben is vannak értéktelemek. A humántudományok és a művészetek csak abban adnak többletet, hogy nemcsak intellektuálisan, hanem érzelmileg is alátámasztják az értékátadás és értékelsajátítás folyamatát.

Külön kell szólnom a világnézeti nevelésről, mint az értékelsajátítás egyik eszközéről. Az ideológia olyan eszmerendszer, amely értékválasztáson alapul, és egyben értékrendet szügerál. Ez azt jelenti, hogy ebben az eszmerendszerben jelentkezik a legösszetettebb formában és a legracionálisabban, legcélraorientáltabb módon minden olyan ismeret és nézet, amely akár a tudományokból s művészetekből, akár a tapasztalatokból származik. Az a közömbösség, amely az ideológiával szemben bizonyos rétegekben jelentkezik abból származik, hogy sokan az ideológiát a politikával azonosítják, vagy legalábbis a politikai ideológiával. Ugy tűnik, hogy sem az oktatás, sem a közművelődés, sem a politikai tájékoztatás nem tudja felhívni a figyelmet az egyéni választás és a világnézet összefüggésére. E mellett

gyakran a világnézet a marxizmus-leninizmus alapelemeinek valamilyen rendszerbe foglalt "megtanításában" jelentkezik, absztrakt módon kerül feldolgozásra, továbbításra, s még a filozófia, a filozófiatörténet sem kap benne megfelelő helyet.

Az igazság persze az, hogy csak az a világnézet hatékony, amelyet magunk megélünk. Így lesz igazán "életbölcseesség", a szó humanista értelmében. Ehhez nemcsak filozófia, nemcsak a különböző szaktudományok, nem is csak az irodalom és a művészetek hozzájárulása szükséges, hanem a társadalmi tapasztalat is. Ezért kell újból visszatérnem ahhoz a kérdéshez, hogy a művelődés akkor tud az értékek tudatosításához, az értékrend kialakításához hozzájárulni, ha nemcsak az ismeretek pusztá befogadását jelenti, hanem teret ad az értékek alkalmazására is.

Válasz tehát arra a kérdésre, hogy az értékrendet lehet-e tanulni az, hogy igen, és többek között, de nem utolsó sorban a művelődés eszközével is. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy csak ezekkel. Egy dolgot nem lehet azonban elérni, azt, hogy mindenki ugyanazt az értékrendet válassza. Ilyen uniformizálásra helytelen is lenne törekedni. Merthogy az eszmerendszerek esetében ez a helyzet, az értékrendszereknél megkülönböztetünk uralkodó rendszereket vagy értékeket, amelyek persze egyéni eltéréseket maguk is mutatnak.

Az értékrend tanítása során a feladat az, hogy a valóságból, tehát a szükségletekből és értékekből, a humanista hagyományból és a mai eszmékből kiindulva a szocializmusban uralkodó értékeket erősítsük, - a választás lehetőségére és szükségére felhívva a figyelmet - a gyakorlatban jelentkező torz, vagy helytelen jelenségekkel szemben a kritikai szellemet erősítsük. Kell tanulás, kell tapasztalat, kell érzelmi kötődés és kritika-szellem - így lehet a "kell"-t és a "van"-t szembe-síteni, és az emberek figyelmét az értékes életre felhívni, mégpedig ifjúkortól kezdve. E néhány kulcsszó mutatja, hogy a művelődésnek e tekintetben melyek a lehetőségei és feladatai.